

МАРКАЗИЙ ОСИЁ АРАБЛАРНИНГ ЖОЙЛАШУВ ХУСУСИЯТЛАРИ

Искандаров Шерзод Абдиганиевич

Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий фанлар кафедраси тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мазкур мақолада Марказий осие арабларнинг жойлашув хусусиятлари таҳлил қилинган бўлиб, арабларнинг ўша даврдаги хўжалик ва маданий ҳаётда атрофдаги бошқа халқлар маданиятига нисбатан таъсири ҳам баён қилинган. Бундан ташқари Марказий осие арабларнинг жойлашув хусусиятлари борасида бир қатор маҳаллий ва хорижий олимларнинг фикр ва мулоҳазалари таҳлил қилинган. Ушбу таҳлиллар натижасида фанга бир қатор таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: араблар, пассив ҳаёт, Марказий Осие, маданий ҳаёт, турмуш тарзи, «шаҳарликлар», ассимиляция.

КИРИШ

Араблар бу даврда хўжалик ва маданий ҳаётда атрофдаги бошқа халқлар маданиятига нисбатан жуда ҳам ночор аҳволда эди. Арабларнинг Мовароуннахрга кириб келиши маҳаллий халқ этник таркибига унчалик таъсир қилмади. Аммо арабларнинг маҳаллий аҳоли билан иқтисодий, маданий жиҳатдан алоқалари натижасида уларнинг ҳаётида трансформациялашув жараёни юз берди. Турмуш тарзига кўра бир қисми кўчманчи араблар ярим ўтроқ, айримлари эса ўтроқ ҳаёт кечирганлар. Арабларнинг баъзилари қишлоқ жойларида кўчиб юришган. Улар маълум чегараларда, фақат мавжуд яйловларга, муайян мавсумларда кўчиб юриб, ўз чорва молларини боқишган. XX аср бошларидан улар этномаданиятида ҳам ўзгаришлар кузатилади. Уларнинг баъзилари шаҳар ва шаҳарлар атрофига келиб ўрнаша бошлаган. Аммо кейинчалик генетик асосларида эҳтимол бадавийлик саҳройилик хислатлари кўплиги туфайли ёки айрим имтиёзлардан маҳрум этилаётганликлари учун, араблар шаҳарлардан қишлоқларга кўчиб ўта бошлаганлар. Ана шундай сабабларга кўра, қишлоқларга келиб ўрнашганларни маҳаллий аҳоли «балади», яъни «шаҳарликлар» деб атаганлар. Қашқадарё ва Бухоро вилоятларидаги араблар яшайдиган қишлоқнинг Пўлати номи билан аталиши тилшунос олимларнинг таъкидлашича, арабча «балади» – «шаҳарлик» сўзи билан боғлиқ бўлган¹.

Элшунос олима Б. Х. Кармишеванинг ёзишича, Шимолий Афғонистоннинг Балх, Шибирғон, Андхўй, Ахчи ва бошқа мавзеларидан Тожикистон жанубига ва Ўзбекистонга кўчиб ўтган арабларнинг (бу ҳодиса XX аср бошларига қадар давом этади) бой чорвадорлари Шарқий Бухоро ерларини танлаган бўлсалар, камбағал араблар суғоришга яроқли бўлган, эгасиз ерларга бориб жойлашган².

¹ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси... – Б. 75.

² Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – М.: Наука, 1976. – С. 252.

Араблар воҳаларга келиб жойлашар экан, асосан, минтақанинг жануби-ғарбий ҳудудларини танлаган бўлсалар, шимоли-шарқий ҳудудларида эса зич ҳолда жойлашмаган. Минтақанинг шимоли-шарқий қисмлари, яъни Сирдарё ҳавзаларида эса араблар янги масканлар танлашга унчалик рағбат кўрсатмайдилар. Бунинг сабаби, биринчидан, минтақанинг жануби-ғарбий қисмлари нисбатан иссиқ иқлимли бўлиб, табиий-географик жиҳатдан бирмунча дашт ва чўллардан иборат эди. Бу эса, асосан, иссиқ ўлкаларда яшаган арабларнинг мижозига мос тушарди. Шимоли-шарқий ҳудудлар, айниқса, Фарғона водийси, асосан, тоғ ва тоғолди ҳудудлардан иборат бўлиб, бу ерларнинг иқлими нисбатан совуқлиги араблар учун муайян ноқулайликлар туғдирган³.

Арабларнинг илк бор Фарғона водийсида пайдо бўлиши улар томонидан Ўрта Осиё истило этилиши даврига тўғри келади. Одатда истило этилган шаҳарларда бир гуруҳ араб кўшинлари-гарнизонлари қолдирилган. Уларга маҳаллий аҳолини тинчлантириш ва солиқ йиғиш вазифаси юклатилган эди. Даставвал, араблар маҳаллий аҳолидан биқик ҳолда яшасаларда, аста-секин, йиллар ўтиши билан уларга яқинлашиб, кета бошлаганлар⁴.

Фарғона водийси бўйича самарали тадқиқотлар олиб борган элшунос олима С. С. Губаевнинг маълумотларига кўра, арабларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши VII–VIII асрларда юз берган. Илк марта Фарғона водийга келиб жойлашган араблар айнан қаердан кўчиб келишганлигини билишмайди. Андижон вилоятининг Бўз, Балиқчи, Избоскент Пахтабод туманларида араблар кўпчиликни ташкил қилган ва ҳозирги кунгача улар «араб» номини сақлаб қолишган ярим кўчманчи чўпонлар эканлигини эътироф этади. Шунингдек, Наманган вилояти Чуст туманидаги Гова қишлоғида яшовчи араблар эндиликда ўзларини ўзбек деб аташади деб таъкидлайди. Юқоридаги маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Фарғона водийсида араблар фақат этник номинигина сақлаб қолган.

Шундай қилиб, араблар кейинчалик ўтроқ ҳаёт тарзига ўтиб, маҳаллий аҳоли билан бирга яшаётганликлари боис, ўз она тилларини унутганлар. Лекин саҳрода алоҳида яшаб қолган араблар она тилларини сақлаганлар. Жумладан, Қашқадарё вилоятидаги қишлоқ Пўлати ва унинг таркибидан ташкил топган Раҳимсўфи, Хўжақудук, Андабозор, Бойтерак, Дарча, Қанотли, Бўрихона, Пистали, Номард, Олачабоп, Оғзикенг сингари ўнлаб қишлоқларнинг аҳолиси она тилларини унутишган.

Арабларнинг катта қисмида бугунги кунда ўзбеклашиш жараёни кенг тарқалган. Бухоро вилояти ҳудудида ҳам арабларнинг бир қисми, хусусан, Жондор туманига қарашли бўлган Пўлати қишлоғида жойлашган. Уларнинг таъкидлашича, арабларнинг катта қисми Қашқадарё вилояти Косон туманига қарашли Пўлатидан кўчиб келиб шу ерда яшаб қолишган. Чунончи Чироқчи туманидаги «Чорвадор» қишлоғида истиқомат қилиб келаётган араблар ҳам Пўлатидан кўчиб борган. Улар куда-андачилик, қариндош-уруғчилик анъаналарини узлуксиз давом эттириб келганлар. Уларнинг урф-одатлари, расм-русумлари деярли бир-биридан фарк қилмайди. Биз зикр этган қишлоқларнинг аҳолиси ўзларининг туб илдизларини Пўлати қишлоғи билан боғлашади.

³ Ражабов Р. Ўрта Осиёда кечган этномаданий жараёнларда араблар иштироки / “Ўзбекистон ҳудудида кечган этномаданий муносабатлар ва унинг давлатчиликнинг шаклланишидаги ўрни” мавзусидаги Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент, 2012 – Б. 146–147.

⁴ Абдуллаев У., Валихонова Г. Фарғона водийси аҳолиси этник таркибининг шаклланиши ва этномаданий муносабатлар тарихи. – Тошкент: Navro'z, 2016. – Б. 75.

Амир Темур ва шайбонийлар ҳукмронлиги даврида кўплаб араблар Арабистон, Эрон, Афғонистондан Марказий Осиёга, жумладан, ҳозир Ўзбекистон ҳудудига кўчириб олиб келинган⁵. Хусусан, бу даврда Кеш билан Насаф оралиғида, Насафдан 35 км, Кешдан 30 км узоқликда Новқад-Курайш қишлоғида араблар яшашган. Мазкур қишлоқнинг қадимий ўрни ҳозирги Қамаш туманидаги Қорабоғ қишлоғига тўғри келиб, бу ҳудуддаги Олтинтепа Новқад-Курайшнинг ўрни ҳисобланади⁶.

Ахборотчилар маълумотида кўра, Амир Темур томонидан кўчириб келтирилган арабларнинг бир қисмини Касбидаги дин пешвоси Саййид Ҳазрат Султон Амир Шамсуддин Мирҳайдар соҳибқирондан сўраб олиб қолиб, ҳозирги Косон тумани ҳудудларига жойлаштирган. Арабларнинг мазкур қисми Саййид «мирҳайдари» деб аталиб, Султон Мирҳайдарни ўзларига пир деб билишган ва XX асрнинг 20-йилларигача унинг авлодларига солиқ ҳам тўлашмаган⁷.

XIX аср охири – XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида очарчилик бўлган йилларда арабларнинг катта қисми ўзи яшаб турган ҳудудни ташлаб, бошқа ҳудудларга бориб жойлашган. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Работак қишлоғида арабларнинг йирик гуруҳи истикомат қилиб келишган. Араблар таркибига кирувчи Шамол қишлоғида араблар бешкал, қорасоний, замбиртўда ва шамшилла уруғларига бўлинган. Работакнинг Бой ва Сори қишлоғини ташкил этувчи араб мавзесида галаботир, галадевона гуруҳларига ажралган. Ойваж қишлоғи араблари эса муллагули, қорабеги, шержон ва моҳиби каби уруғларга бўлинади⁸.

Афғонистоннинг Ҳирот шаҳридан келиб маҳаллий аҳоли таркибига сингиб кетган хуросон уруғи авлодлари яшаб келмоқда⁹. Балх вилоятида савдо-сотик билан шуғулланган араблар Бомдод қишлоғига келиб жойлашган. Кейинчалик туялар учун кенг ўтлов ва яйловлар керак бўлганлиги сабабли улар Бойсундаги Работ чўлига ва Жаркўрғон туманига қарашли Какайди қишлоғи ҳудудига бориб жойлашганлар. Юқорида номлари тилга олинган уруғлардан ташқари қаршилиқ, мисрлик каби номларни ҳам учратиш мумкин¹⁰. Қизирик туманига қарашли Сурхон қишлоғида арабларнинг шом, истари, гиламбоз, ҳисори каби уруғлари яшайди¹¹. Шовшилла, истара, гиламбоз авлодлари бундан 350 йил аввал келиб жойлашган¹².

Янги ҳудудларга миграция бўлган аҳолининг айнан қайси ҳудудлардан келиб қолганлиги масаласини аниқлаш уларнинг этник келиб чиқишини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Шу мақсадда Қашқадарё вилояти Миришкор туманидаги Жейнов қишлоғи ва Самарқанд вилояти Пастдарғом туманидаги Арабхона қишлоғида яшовчи арабларнинг қайси ҳудудлардан кўчиб келганлигини аниқлаш учун уларга «Сизларнинг аجدодларингиз қайси давлат ҳудудларидан кўчиб келишган?» деб савол билан мурожаат қилдик.

Сўровномада қатнашган респондентларнинг кўпчилиги (56 фоизи) Яман, Сурия, Ироқ ва Саудия Арабистонининг Макка ва Мадина каби машҳур шаҳарларини тилга олдилар. Шу билан биргаликда респондентларнинг 9 фоизи Афғонистонни аجدодлари яшаган жой сифатида эътироф этган. Демак, умуман респондентларнинг 65 фоизи аجدодлари қаердан

⁵ Аҳмедов Ҳ. Арабхона қишлоқ тарихи. – Навоий, 2005. – Б. 4.

⁶ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. – М.: Вост. лит–ра, 1963. – С. 180–190.

⁷ Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Миришкор тумани Жейнов қишлоғи. 2011 йил.

⁸ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Нуриддин Муродов қишлоғи. 2011 йил.

⁹ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Нуриддин Муродов қишлоғи. 2011 йил.

¹⁰ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Жаркўрғон тумани Какайди қишлоғи. 2011 йил.

¹¹ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Қизирик тумани Сурхон қишлоғи. 2011 йил.

¹² Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Нуриддин Муродов қишлоғи. 2011 йил.

кўчиб келганлиги ҳақидаги маълумотга эгаллиги Қашқадарё вилоятида яшовчи арабларнинг тарихий онгида аجدодлари яшаган ҳудуд билан боғлиқ ривоятлар яхши сақланиб қолганлигини кўрсатади. Албатта, араблар орасидаги бу ҳолат уларнинг этник идентиклигини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

XX асрнинг 20-йилларида ўтказилган аҳоли рўйхати ва тарихий аҳолишунослик тадқиқотларига таянган ҳолда арабларнинг минтақа бўйлаб жойлашуви ва улар сонининг маҳаллий аҳолига нисбатини ёритиб беришга ҳаракат қилдик. Масалан, Самарқанд таркибидаги Каттақўрғон уездида 39490 нафар ўзбек, 5010 туркман, 3755 тожик, 535 эроний, 350 қирғиз, 300 Ўрта Осиё яҳудийлари каби турли миллатлар каби 7940 нафар ўзларини араб қавмига мансуб деб билган аҳоли вакиллари қайд этилган¹³.

1924 йилда Ўрта Осиёнинг миллий ҳудудий чегараланиши муносабати билан ўтказилган текшириш маълумотларига кўра, Бухоро воҳасида ўзбеклар 284753 нафар, тожиклар 39044 нафар, туркманлар 12777 нафар ва бошқа миллат вакиллари 12416 нафарни ташкил этган бўлса, араблар 31511 нафар бўлиб, умумий аҳолининг 8 фоизи араблардан иборат эканлиги қайд этилган¹⁴. Шунинг эътиборига олиш лозимки, Косон, Чироқчи, Шаҳрисабз, Ғузорда яшаб келаётган араблар маҳаллий аҳолининг таркибига сингиб кетган.

1926 йилги маълумотларга кўра Хоразм воҳасида арабларнинг сони 1248 кишини¹⁵, Фарғона водийсида жами 2130 нафар кишини ташкил этган¹⁶. Водий ҳудудида жойлашган арабларнинг ҳар бир гуруҳи алоҳида кичик-кичик қишлоқларда тарқоқ ҳолда яшаган.

Сурхон воҳасида араблар Шеробод беклигининг Работак қишлоғида яшаган. Бу қишлоқ Шамол, Бой, Сари(1926 йилда 228 хўжалик бўлган) каби 3 қисмга бўлинган. Ўтмишда Работак «уч юз уйли араб» деб аталган¹⁷. Ўша даврида Қашқадарё вилояти ҳудудидаги қишлоқларнинг 29 тасида араблар яшаган¹⁸.

Шунинг эътиборига олишимиз лозимки, Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилиб келаётган арабларнинг сони 1926 йилда 27977 нафар эканлиги қайд этилган. Аммо XX асрнинг 50–60-йилларда Ўрта Осиё арабларининг умумий сони 6,4 минг нафар бўлиб, шундан Ўзбекистонда 5,4 минг нафар бўлганлиги ҳақида расмий маълумотлар берилган¹⁹. Бу каби пассив демографик кўрсаткич 1979 (2039 нафар) ва 1989 (2805 нафар) йиллардаги аҳоли рўйхатга олиш материалларида ҳам кузатиш мумкин²⁰.

Араблар сонининг бундай камайиб бориши албатта совет даврида олиб борилган миллий сиёсат натижасида арабларнинг ҳам кўпчилиги ўзбек миллати таркибига кўшиб ҳисобланганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шу ўринда бир нарсага эътибор қаратиш лозим, улар эҳтимол маҳаллий халқ таркибига сингиб кетган ёки ўз она юртига кўчиб кетган бўлиши

¹³ Сборник материалов для статистики Самаркандской области за 1887–1888. – Самарканд, 1890. – С. 161–203.

¹⁴ Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. – Ташкент, 1926. Ч. 1. – С. 289.

¹⁵ Материалы по районированию Средней Азии... Ч. 1. Хорезм. – С. 288.

¹⁶ Материалы Всероссийской переписи 1920 г. Перепись населения в Туркестанской республике. Сельское население Ферганской области по материалам переписи 1917 г. Вып. IV. 1924. Ч. I. – С. 32–33.

¹⁷ Турсунов Н. Н. Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг этник хусусиятлари (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих. фанлари. номзоди. дисс... автореф. – Тошкент, 2006. – Б. 63.

¹⁸ Саидов М., Равшанов П. Жейнов тарихи... – Б. 33.

¹⁹ Қаранг: Ўзбек совет энциклопедияси. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 425–426.

²⁰ Этнический атлас Узбекистана. – Ташкент: Узбекистана, 2002. – Б. 27.

мумкин. Аммо тадқиқот ўтказилган даврда бирор-бир арабнинг бугунги кунда тарихий юрти Араб мамлакатларига кўчмаганлигини бир қатор ахборотчиларимиз таъкидлашди²¹.

Ўрта Осиё ва хусусан, Ўзбекистон худудидаги арабларда демографик кўрсаткичларнинг пассив даражасини табиий, миграцион, ассимиляция жараёнлари билан боғлаш албатта ноўрин бўлади. Бу борада советларнинг миллий сиёсати натижасида кам сонли халқлар босқичма босқич, сунъий равишда титул миллатлар таркибида қўшиб ҳисоблаш ҳолатларини эътиборга олиш лозим. Хусусан, 50–80-йилларда ўтказилган аҳоли рўйхати материалларида арабларнинг сони кескин камайтириб кўрсатилган ва расмий ҳужжатларда, фуқаролик паспортларида ҳам уларни ўзбек (тожик, туркман каби) миллати сифатида қайд этилган.

Ҳар бир халқнинг қадимий ўтмиши билан боғлиқ жараёнлар этник тарихи, моддий ва маънавий маданияти, турли-туман уруғ ва қабиласи, турмуш-тарзи, шунингдек, урф-одатларини ўрганиш бугунги кундаги ўта долзарб масалалардан биридир. Ана шундай муаммолардан бири арабларга оид бўлиб, уларнинг номи билан боғлиқ жой номларини республикамиз худудида кўплаб учратиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси... – Б. 75.
2. Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – М.: Наука, 1976. – С. 252.
3. Ражабов Р. Ўрта Осиёда кечган этномаданий жараёнларда араблар иштироки / “Ўзбекистон худудида кечган этномаданий муносабатлар ва унинг давлатчиликнинг шаклланишидаги ўрни” мавзусидаги Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент, 2012 – Б. 146–147.
4. Абдуллаев У., Валихонова Г. Фарғона водийси аҳолиси этник таркибининг шаклланиши ва этномаданий муносабатлар тарихи. – Тошкент: Navro'z, 2016. – Б. 75.
5. Аҳмедов Ҳ. Арабхона қишлоқ тарихи. – Навоий, 2005. – Б. 4.
6. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. – М.: Вост. лит.–ра, 1963. – С. 180–190.
7. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Миришкор тумани Жейнов қишлоғи. 2011 йил.
8. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Нуриддин Муродов қишлоғи. 2011 йил.
9. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Жарқўрғон тумани Какайди қишлоғи. 2011 йил.
10. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Қизириқ тумани Сурхон қишлоғи. 2011 йил.
11. Сборник материалов для статистики Самаркандской области за 1887–1888. – Самарканд, 1890. – С. 161–203.
12. Материалы по районированию Средней Азии. Территория и население Бухары и Хорезма. – Ташкент, 1926. Ч. 1. – С. 289.
13. Материалы по районированию Средней Азии... Ч. 1. Хорезм. – С. 288.

²¹ Дала ёзувлари. Сурхондарё, Қашқадарё ва Самарканд вилоятлари қишлоқлари. 2011–2019 йиллар.

14. Материалы Всероссийской переписи 1920 г. Перепись населения в Туркестанской республике. Сельское население Ферганской области по материалам переписи 1917 г. Вып. IV. 1924. Ч. I. – С. 32–33.
15. Турсунов Н. Н. Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг этник хусусиятлари (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих. фанлари. номзоди. дисс... автореф. – Тошкент, 2006. – Б. 63.
16. Саидов М., Равшанов П. Жейнов тарихи... – Б. 33.
17. Ўзбек совет энциклопедияси. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 425–426.
18. Этнический атлас Узбекистана. – Ташкент: Узбекистана, 2002. – Б. 27.
19. Дала ёзувлари. Сурхондарё, Қашқадарё ва Самарқанд вилоятлари кишлоклари. 2011–2019 йиллар.

